

הרב דוד ביגמן הראיה והאהבה

עיון ביחסו של הראי"ה קוק לתארים החיוביים בקבצים החדשים שפורסמו

פתיחה

במאמר זה ברצוננו להציג פסקה שפגשנו בקבצים החדשים שפורסמו לראי"ה קוק,¹ שלדעתנו יש בה חידוש גדול. כדי לעמוד על חידושו של הרב קוק נציג לקורא את הפסקאות בתוך הקשרן. לאחר שנביא את שתי הפסקאות הראשונות, נסביר את תוכנן בהקשר למחשבת הראשונים. בהצגת הפסקה השלישית יובן חידושו הגדול של הרב.

חלק ראשון - סגוריה של הרב קוק על התארים החיוביים

פסקה פא

מפני שהשי"ת הוא מרומם על כל ברכה ותהילה, ובאמת אין יחס לשלמותו יתברך עם שבחים שאנחנו יכולים לצייר, על כן נמצא שורש ליצר הרע של מניעת התפילה, ועמו מניעת כל העבודה שבלב, והוא מסתעף בפועל עד שלא יכיר הנפעל ממנו יסוד כוחו. על כן צריך לכוון אל חקר מוצאו, ולהבין בדברים שאנו לוקחים מאמתת המציאות כמה שעולה בידינו מהרשימה, וכל מה שידובר ויחשב הכל הוא חלק מאור החיים שמושפע ממקור החיים, השי"ת שמו. אם כן לפי אמתת המציאות שמזככת למעלה מחוג הפרטי של ציורינו, דוקא מגודל אמתתו הננו יודעים שכל מה שאנו משבחים, מפארים ועובדים, הכל הוא אמת. ומה שהוא בטל במציאות ואינו נראה, כמין אותם השלמיות שהם באמת מיוחסים לשם יתברך, הוא רק מפני שהריבוי של אין סוף גדול כל כך על כל השיעורים עד שהם נראים כמין אחר. אבל באמת הם כולם ניצוצות וחלקים מאורו העליון, כי הלא אין מקור אחר למציאות, ואין עוד מלבדו.

* תודה לתלמידי היקר יהודה סבאג, שעזר בהבאת הדברים הנ"ל אל הכתב.
¹ הראי"ה קוק, 'קבצים מכתבי יד קודשו', המכון להוצאת גנזי הראי"ה, ירושלים תשס"ו, פנקס 'ראשון ליפו', פסקאות פא, פב, פג.

פסקה פב

ריבוי השלילות בידיעת השי"ת, אף על פי שהם יותר קרובים לציור האמת, מפני שהציורים שלנו הם חסרים באמת, מכל מקום הם מרחיקים מהאדם את הציור החי של מרום וקדוש, אלקים חיים ברוך הוא. על כן צריכים שיהיו מלובשים בציורים חיוביים, שהם יונקים ממקור אמתת מציאותו ית"ש, מצד הידיעה שרק הוא לבדו יתברך עשה לנו את הנפש הזאת וכל מחשבותיה לו המה.

בשתי פסקאות אלה מסנגר הרב קוק על השימוש בתארים החיוביים כלפי הקב"ה, בניגוד לדעת הרמב"ם (בעיקר ב'מורה נבוכים'),² שהשפיע עמוקות על המחשבה היהודית בדורות שאחריו. הרב מזהה את הבעייתיות ששלילת התארים החיוביים יוצרת ביכולת העמידה האימננטית אל מול פני ה': "על כן נמצא שורש ליצר הרע של מניעת התפילה, ועמו מניעת כל העבודה שבלב", "מכל מקום הם מרחיקים מהאדם את הציור החי של מרום וקדוש, אלקים חיים ברוך הוא". כדי להתגבר על בעיה זו הוא מצדיק את השימוש בתואר החיובי, כל זמן שהאדם מודע לחלקיותו של המושג. התואר החיובי הוא חלק קטן מהאמת האין סופית, ואף על פי כן אמת הוא. הקב"ה ברא את האדם מוגבל בתפיסתו, ולכן גם המחשבה המוגבלת על הקב"ה היא אמת:³ "וכל מה שידובר ויחשב הכל הוא חלק מאור החיים שמושפע ממקור החיים, השי"ת שמו", "מצד הידיעה שרק הוא לבדו יתברך עשה לנו את הנפש הזאת וכל מחשבותיה לו המה". מסיבה זו יכול האדם לפנות בתפילתו אל האל "הגדול הגיבור והנורא", מכיוון שהוא גם גדול, גיבור ונורא. בפסקה זו, ובבאה אחריה, מזדהה הרב קוק באופן ראשוני עם תפיסתו של הרמב"ם השוללת שימוש בתארים חיוביים, אך מתמודד עם הקשיים הקיומיים שגישה זו יוצרת לשיח הדתי ומוצא עוגן לשימוש בציורים חיוביים על ידי תובנות מיוחדות למיקום האדם בכליות האלוקית.

² הרמב"ם שולל את היכולת להתייחס לקב"ה בתואר חיובי כמו "גוף חי". ההיגד היחיד שניתן להגיד ביחס לקב"ה הוא על דרך השלילה "אינו גוף". עיין במורה נבוכים חלק א, פרק נח והלאה.

³ במקומות שונים מתמודד הרב קוק עם שאלת ההגשמה באלוקות. לדוגמה חריפה עיין: שמונה קבצים: מכתב יד קודשו, ירושלים תשנ"ט, קובץ א, ל-לב.

חלק שני - התואר החיובי כמאפשר קרבה

לכאורה, התפילה בדברי הרב מייצגת את מימד הקרבה אל האל, את אהבתו.⁴ כאשר נתייחס למידות היראה והאהבה כלפי הקב"ה, הרי שהיראה, יראת הרוממות, הינה תחושה הקרובה לתובנה שאין ביכולתנו לתאר 'אין סוף'. אהבת הבורא לעומת זו קשורה לתחושה, תחושה שתפסנו דבר מה, שמוצאת את ביטוייה בשירה הדתית - בתארים החיוביים. חוסר היכולת לעמוד על אין סופיות האל מובילה את האדם לירא ולהתבושש ממנו. לעומתה, היכולת להתייחס לאל בצורה חיובית מעוררת את האהבה. ההסתכלות על היש מעוררת קרבה.

תפיסה זו רווחת בספרות המחשבה היהודית לדורותיה. דברים אלו של הראי"ה נראים נהירים למדי מתוך עיון בדברי גדולי הראשונים. הרמב"ם בספר המצוות מיטיב לבטא תפיסה זו :

והמצווה השלישית היא שצונו לאהבו יתעלה, וזה שנתבונן ונשכיל מצותיו ופעולותיו⁵ עד שנשיגהו ונתענג בהשגתו תכלית התענוג וזאת היא האהבה המחוייבת. ולשון סיפרי (פ' שמע): "לפי שנאמר: 'ואהבת את ה' אלהיך', איני יודע כיצד אוהב את המקום?! תלמוד לומר: 'והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך', שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם. הנה כבר בארו לך כי בהשתכלות תתאמת לך ההשגה ויגיע התענוג ותבא האהבה בהכרח.⁶

בקטע זה קובע הרמב"ם, בעקבות דברי הספרי, שהאהבה היא תוצר של התבוננות בפעולותיו של הקב"ה. מתוך ההתבוננות במצוות ובבריאה, מגיע האדם לאהבת ה'. מחשבה זו מהדהדת בדבריו של הרב קוק, שמייחס את התעוררות האהבה לשימוש בתארים החיוביים. ובהרחבה נוספת באותו כיוון בהלכות יסודי התורה שבמשנה תורה:

האל הנכבד והנורא הזה מצוה לאהבו וליראה אותו שנאמר: "ואהבת את ה' אלהיך", ונאמר: "את ה' אלהיך תירא".

⁴ עיין: שמונה קבצים, קובץ א, לג; א, רכ; א, רפה.

⁵ יש להעיר שהרמב"ם מקפיד על התבוננות במצוותיו ופעולותיו, ולא בתארו ועצמותו, שהרי לעצמותו של הקב"ה לא ניתן להתייחס אלא בתארים שליליים לשיטתו. עיין: מורה נבוכים, פרק סא.

⁶ ספר המצוות לרמב"ם, מצות עשה ג.

והיאך היא הדרך לאהבתו ויראתו, בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים ויראה מהן חכמתו שאין לה ערך ולא קץ מיד הוא אוהב ומשבח ומפאר ומתאוה תאוה גדולה לידע השם הגדול כמו שאמר דוד: "צמאה נפשי לאלהים לאל חי", וכשמחשב בדברים האלו עצמן מיד הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד: "כי אראה שמך מעשה אצבעותיך מה אנוש כי תזכרנו". ולפי הדברים האלו אני מבאר כללים גדולים ממעשה רבון העולמים כדי שיהיו פתח למבין לאהוב את השם, כמו שאמרו חכמים בענין אהבה שמתוך כך אתה מכיר את מי שאמר והיה העולם.⁷

גם בקטע זה מייחס הרמב"ם את האהבה להתבוננות בפעולותיו של הקב"ה. מתוך ההתבוננות במצוות ובבריאה, מגיע האדם לאהבת ה'. לאחר מכן האדם חש כמה הוא רחוק מתפיסת האמת: "הוא נרתע לאחוריו ויפחד ויודע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות". מיד לאחר תחושת האהבה, צפה במחשבתו של האדם האינטואיציה שאין ביכולתו לתפוס עד תום. דבר זה מתבטא בהבנה כי דעתו של האדם "קלה מעוטה לפני תמים דעות". לעניות דעתנו, העיקרון הפילוסופי של שלילת התארים החיוביים במורה נבוכים, יש בו גם משום פיתוח של האינטואיציה הזו.

מחשבה זו מהדהדת בדבריו של הרב קוק, שמייחס את התעוררות האהבה לשימוש בתארים החיוביים ואת תחושת המרחק לבעייתיות בתארים השליליים: "מפני שהשי"ת הוא מרומם על כל ברכה ותהילה, ובאמת אין יחש לשלמותו יתברך עם שבחים שאנו יכולים לצייר, על כן נמצא שורש ליצר הרע של מניעת התפילה, ועמו מניעת כל העבודה שבלב".

יש לציין, שהרמב"ם במורה נבוכים שלל את השימוש בתארים חיוביים. אם נפרש את מצוות אהבת ה' בהתאם, אזי ההתייחסות לבריאה ומצוות, ככלי להגיע לאהבת ה', היא התייחסות לפעולותיו בלבד ולא למהותו. גישתו של הרב קוק מורכבת יותר. התואר החיובי מבטא את מהותו של האל, ולא רק את פעולותיו. כמו שאמרנו, התואר הוא חלקי ולא מייצג אמת שלמה, אך יש בו ניצוץ מן האמת. בנוסף, הסובייקטיביות האנושית נבראה על ידו יתברך על מעלותיה וחסרונותיה והמחשבות האנושיות עצמן "לו המה".

⁷ רמב"ם, הלכות יסודי התורה ב, א-ב. הרמב"ם מציג כאן מודל שונה במקצת מהמודל בספר המצוות. בניגוד לתפיסה הקיימת אצל חלק מהראשונים לפיה היראה היא המדה הקודמת לאהבה, מקדים הרמב"ם את האהבה ליראה.

גם רבנו בחיי ב"חובות הלבבות" מציג את האהבה כנובעת מנקודות שבהן חש האדם מגע עם אלקים בחייו:

אבל על כמה פנים תהיה האהבה באלהים יתברך, אומר בתשובת השאלה הזאת, כי אהבת העבד באדוניו תהיה לאחד משלשה פנים:

- אחד מהם, אהבתו אותו בעבור הטבתו לו וחסדו עליו.
- והשני, אהבתו אותו מפני שהוא עובר על פשעיו ורוב מחילתו לו וכפרתו לעונותיו.
- והשלישי, אהבתו אותו בעבור גדולתו ורוממותו ומוראו, לעצם כבודו לא לתוחלת ולא לפחד. ועל ההקשה הזאת תהיה האהבה ממנו באלהים לרוב חסדו עלינו והתמדת טובתו לנו, ותדבק נפשנו באהבתו לתקות גמולו. ויש שתהיה אהבתנו באלהים להסתירו עונינו ועברו על פשעינו עם גודל מרינו אותו ועברנו על מצוותיו. ויש שתהיה אהבתנו בו לעצמו ולכבודו לגדלו ולרוממו, וזאת היא האהבה הזכה באלהים יתברך.⁸

הפן השלישי באהבת ה' של רבינו בחיי מטרימה את הרמב"ם: "אהבתו אותו בעבור גדולתו ורוממותו ומוראו,⁹ לעצם כבודו לא לתוחלת ולא לפחד".

חלק שלישי - מהי אהבה?

עד כאן התמקדנו בשתי הפסקאות הראשונות של הרב קוק, בהן תפיסתו לגבי הדרך להגיע לאהבת ה' מהווה הד מפותח של שיטות הראשונים.¹⁰ בחלק זה נציג את הפסקה השלישית ונעמוד על החידוש הגדול והמפתיע בה. בפסקה הבאה ברצף,¹¹ כותב הרב קוק:

⁸ רבנו בחיי, חובות הלבבות, שער י, פרק ב.
⁹ יש לציין שכאן רבנו בחיי לא מציין בפירושו מהי הדרך להגיע לאותה האהבה אלא רק את המניע לאהבה זו: בעבור גדולתו ורוממתו. ה'בעבור' יכול לשמש או כמבטא טכניקה, על ידי התבוננות בגדולתו, או כסיבה לכך שצריך לאהוב אותו. והקורא יבחר.
¹⁰ הקורא ודאי שם לב שתפיסתו של הרב בנוגע ליראת ה' שנובעת דווקא מתוך התואר השלילי, מתוך חוסר היכולת לדבר על ה', שונה משיטות הראשונים, אשר אצלם גם היראה נובעת מאותו מהלך של התפעלות מגודלו של ה' אל מול גודלו האדם קטן המתמלא פחד. לדוגמא: "וכאשר תבין גודל יכולתו ועצם גדולתו, תכרע ותשתחוה לו ביראה ופחד" (חובות הלבבות, שער י, פרק א). זהו חידוש בפני עצמו בתפיסת יראת ה'. מאמר זה מתמקד באהבת ה'.

¹¹ סביר להניח ששלושת הפסקאות נכתבו בפרק זמן אחד משום הדיון המשותף לכולן.

פסקה פג

הציורים השלייליים מחוללים את האהבה, המתגברת על ידי מניעת ההשגה ויקרותה, והחיוביים מחוללים היראה הרוממה, ולא ברא הקב"ה את עולמו אלא כדי שייראו מלפניו, שנאמר והאלהים עשה שייראו מלפניו.¹²

בפסקה זו הופך הרב קוק את הקערה על פיה! מה שמחולל את אהבת ה' הם התארים השלייליים. "מניעת ההשגה", חוסר היכולת להבין, לתפוס את גודלו של השי"ת, מגבירה את רגש האהבה. בניגוד למה שראינו עד כה בדבריו ובדברי הקודמים לו, התארים השלייליים מניעים את האהבה, ולא התארים החיוביים.

ביראה לעומת זאת, הרב קוק ממשיך את הקו שהציג בשתי הפסקאות הקודמות. היראה מתעוררת על ידי התארים החיוביים, על ידי יכולת ההשגה. מה ההסבר לתפיסה זו? איך התארים השלייליים יכולים להביא לאהבה? הרי האהבה היא הכרת השני, היכולת לאהוב מה שאתה מבין בו. כיצד ייתכן לאהוב משהו שלא ניתן לדבר עליו, להשיג אותו?

נדמה לנו, שההסבר נעוץ בשינוי הנחת היסוד. אנו מבינים אהבה כהשגה של הדבר, יכולת לתפוס משהו ממנו. אהבה זו קשורה להזדהות. האדם רואה באחר, אותו הוא אוהב, מידה שנמצאת בו. בהקשר של אהבת ה', כאשר מתפעל האדם מיופי העולם ואוהב את יוצרו, הוא מזדהה עם החוש האסתטי שהוא מייחס לאלוקים שאינו אלא החוש האסתטי שלו עצמו. באהבה זו תמיד תהיה נקודה של נרקיסיות.

הרב קוק מציע מבט אחר. האהבה נובעת מהחידתיות שבאחר ולכן השתוקקות עזה וכיסופים מרים-מתוקים הם הביטויים המתאימים של האהבה. מכיוון שהאהבה היא הנסיון המתמיד לגעת בשונות ובאחרות, אהבה שהתממשה מתמוססת, והדביקות, כמימוש האהבה ואיחוד עם האינסוף כביכול, רחוקה מהאהבה "ע' אלף פרסאות".¹³ האהבה הסופית אם כך היא אהבת אלוקים שלא תתממש לעולם. על כן קובע הרא"ה קוק: "הציורים השלייליים מחוללים את האהבה, המתגברת על ידי מניעת ההשגה ויקרותה".

¹² פנקס 'ראשון ליפו', פסקה, פג.

¹³ "...רוממהו על כן רום קומתו בכל רמי הקומות". בראשית רבתי, פרשת בראשית, עמ' 27.

חלק רביעי - משמעות מושג הכיסופים

כאשר אנו משתמשים במושג ה"כיסופים" כדי לאפיין את אהבת ה' על פי הרב קוק, אנו משתמשים במושג שכבר השתמשו בו הקדמונים אך באופן שונה. כדי לעמוד על הטרמינולוגיה השונה של המושג נשווה אותו לפסקה בספר "ארחות צדיקים":

זו היא הדרך להשיג בה אהבת השם, ברוך הוא: בשעה שיתבונן האדם במעשיו ובברואיו הנפלאים הגדולים, ויראה מהם חכמתו שאין לה ערך ולא קץ, מיד הוא אוהב את המקום, ברוך הוא, ומשבחו ומפארו, ומתאוה תאוה גדולה לידע את השם הגדול, כמו שאמר דוד: "צמאה נפשי לאלהים לאל חי". וכשמחשב בדברים האלו, מיד הוא נרתע לאחוריו, ויירא ויפחד, וידע שהוא בריה קטנה שפלה אפלה, עומדת בדעת קלה מעוטה לפני תמים דעות, כמו שאמר דוד: "כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך - מה אנוש כי תזכרנו". ובזמן שהאדם מתבונן בדברים הגדולים, ומכיר כל הברואים ממלאך וגלגל [ואדם כיוצא בו], ויראה חכמתו של הקדוש ברוך הוא בכל היצורים ובכל הברואים, מוסיף אהבה למקום ברוך הוא, **ותצמא נפשו ויכמה בשרו לאהוב את המקום** ברוך הוא, ויירא ויפחד משפלותו ודלותו וקלותו, כשיעריך עצמו לאחד מהגופות הקדושים אשר ברא השם, ברוך הוא.¹⁴

בפסקה זו מעתיק בעל "אורחות צדיקים" את דברי הרמב"ם במשנה תורה אך מוסיף עוד נדבך של כיסופים. אף על פי שכבר הזכיר את היראה הנובעת מחוסר היכולת של התפיסה האנושית, המשיקה לתואר השלילי, בעל אורחות צדיקים מבסס את הכיסופים על התארים החיוביים של היש: "ויראה חכמתו של הקדוש ברוך הוא בכל היצורים ובכל הברואים, מוסיף אהבה למקום ברוך הוא, **ותצמא נפשו ויכמה בשרו לאהוב את המקום** ברוך הוא".

לעומת דברים אלו דברי הראי"ה קוק בפסקה שלפנינו חדים ובוטים. אמנם הטרמה מסוימת לדבריו אפשר למצוא בדרשות ובסיפורים של רבי נחמן מברסלב,¹⁵ אבל גישת הרב קוק בפסקה זו ייחודית היא בשל ההתמקדות המוחלטת של האהבה בכיסופים ה"אין סופיים" לאין סוף.

¹⁴ אורחות צדיקים, שער האהבה, ד"ה: "זו היא".

¹⁵ רבי נחמן רואה בחיפוש הנואש עיקר בתוך מערכת דינאמית שיש בה רצוא ושוב בין הנוכח והנסתר. עיין לדוגמא: ליקוטי מוהר"ן כב. ובמיוחד ראה: סיפורי מעשיות, מעשיה יג בסופה - משל הלב והמעין.

חידוש משמעותי נוסף הנמצא בדבריו, היא טענתו ש"הציורים החיוביים מחוללים היראה הרוממה". בפסקאות הקודמות הרב קוק מגן על הציורים החיוביים שכן הם מאפשרים את הקרבה הנדרשת לתפילה ולעבודה שבלב, והקורא עשוי לזהות קירבה זו עם אהבה, ואילו כאן, הראי"ה טוען שציורים אלה אינם מחוללים אהבה אלא יראה רוממה.¹⁶ במידה ואדם תופס ניצוץ מהאמת האין סופית, ניצוץ זה של נוכחות יכול לעורר בו אך ורק יראה רוממה של מעין מגע עם הנשגב ממנו. זו התחושה המאפשרת תפילה ועבודה שבלב. ניצוץ של נוכחות ב"ציורים החיוביים" מסוגל ליצור תחושה של קרבה לנוכחות אדירה, אבל אין זו אהבה שהיא כולה השתוקקות וכיסופים.

כמדומני שגישתו של הראי"ה קוק לאהבת ה' נובעת מתובנה שהייתה לו, למשמעות של האהבה האנושית.¹⁷ האהבה אינה פועל יוצא של היכולת לתפוס את עולמו של האחר או להזדהות איתו, שכן תחושות אלה קשורות יותר לאהבת האני מאהבת האחר. האהבה נובעת מיכולת ההשתאות מול השונות של האחר. גם באהבת הרע הסופית, אהבת איש לאשה,¹⁸ דווקא ה"כנגדו" יותר משמעותי מ ה"עזר". כפי שביקש יהודה עמיחי מאהובתו "דברי אלי בשפת ההעדרות".¹⁹

צְמָאָה נַפְשִׁי לְאֱלֹהִים לְאֵל חַי...
וְאָמַר חַי אֲנִי כִּי לֹא יִרְאֵנִי הָאָדָם וְחַי²⁰

¹⁶ מומלץ לקרוא להשוות תפיסה זאת לתפיסה המוצגת בפסקאות הראשונות של 'עולת ראייה', עיני תפילה, עמ' יא-ג.

¹⁷ עיין: אורות הקודש ד, מאמר ראשון - האהבה הכוללת, סימן ד. הפסקאות במאמר שם משיקות לפסקאות שהבאנו לעיל אך גם שונות מהן, וההשוואות מרתקות ומכל מקום כבר העיד הראי"ה על עצמו שמחשבותיו אינן אחידות.

¹⁸ בבלי, קידושין מא ע"א.

¹⁹ יהודה עמיחי, 'שפת ההעדרות'.

²⁰ רבי אברהם אבן עזרא, 'צמאה נפשי לאלהים'.